

*Микола БАНДРІВСЬКИЙ,
Орест КОРЧИНСЬКИЙ,
Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА*

ОБОРОННІ УКРІПЛЕННЯ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА У ВЕРХНІЙ НАДДНІСТРЯНЩИНІ

Останнім часом чимраз більшу увагу дослідників пам'яток Центральної і Південно-Східної Європи привертають фортифікації доби раннього заліза¹. Окремі з цих оборонних пам'яток вони трактують як протоміста².

В Україні тогочасні городища вивчали переважно в лісостеповій частині, обмеженій на заході річищем Дністра, а на сході Ворсклою. Власне, там містяться такі городища-гіганти, як Більське, Каратульське, Велике Ходосівське. Площа кожного з них сягає кількох тисяч гектарів. Деяко менші Трахтемирівське й Немирівське городища – площею відповідно до 500 і 100 га³.

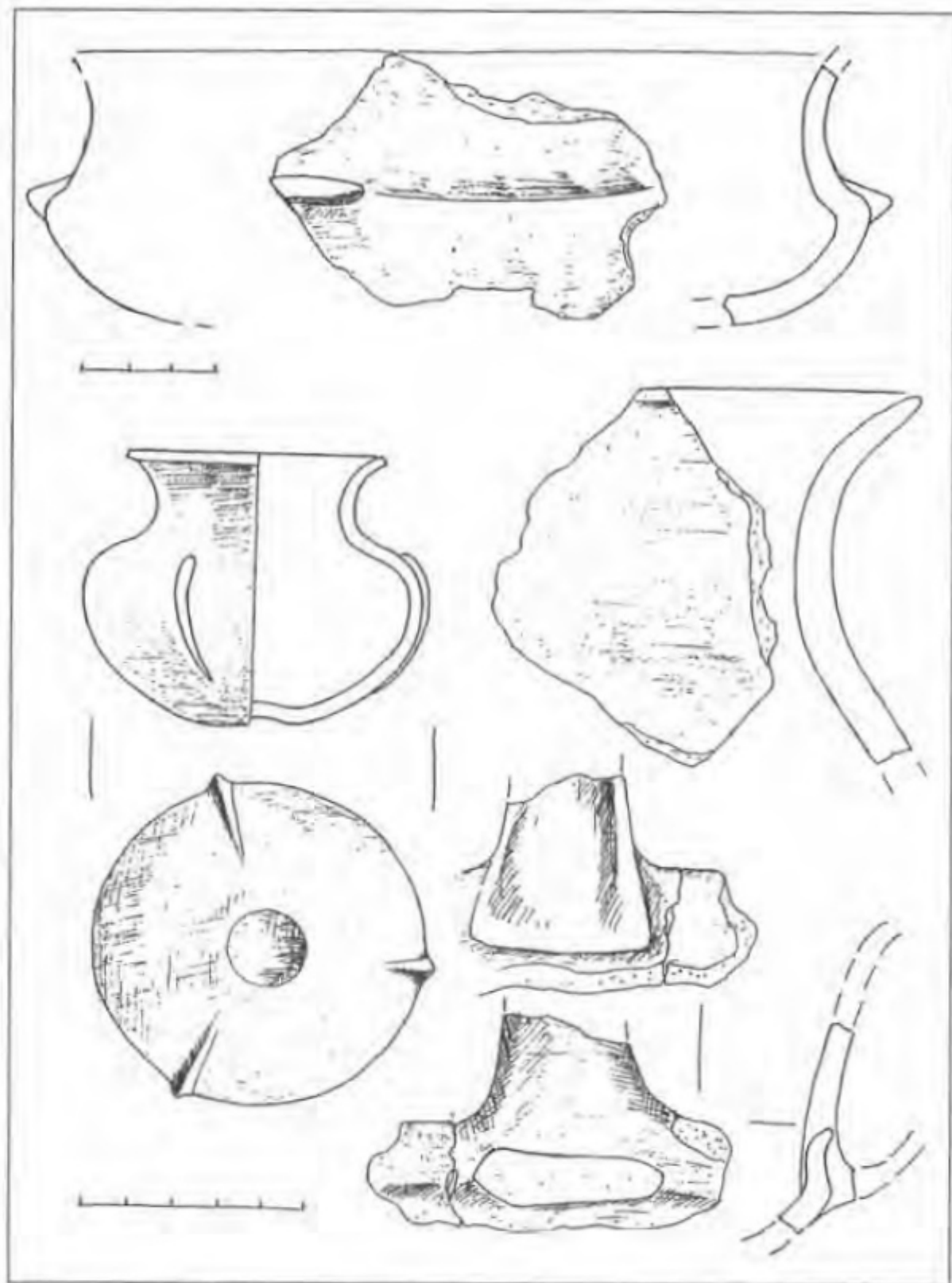
На питання, чи існували за тієї доби на західних землях України такі великі оборонні укріплення, ствердної відповіді донедавна не було. Першим висловив припущення про датування періодом раннього заліза окремих укріплень на городищах Верхньої Наддністрянщини (Пліснесько, Кульчиці) П. Раппопорт⁴. Невдовзі подібних висновків дійшла Л. Крушельницька, досліджуючи поселення черепинсько-лагодівської групи в Лагодові Перемишлянського району Львівської області. Впродовж 1966 – 1967 років на цій пам'ятці проведено широкомасштабні розкопки і в ре-

зультаті їх виявлено десятки житлових та господарських об'єктів, а також синхронні поселенню могильник і оборонні укріплення (в урочищах „Помірки” й „Вежа”)⁵. Характер цих укріплень можна визначити, згідно з узвичаєною нині термінологією, як городище резиденційного типу.

Городище в Лагодові займало майже всю площу під вершиною видовженої вододільної відноги. З південно-західного боку воно було додатково укріплене кам'яною огорожею з великих кам'яних плит, що тепер частково осунулися вниз. У 1967 р. простежено 6 м цієї огорожі⁶, а в 1993-му на відстані близько 20 м далі на схід відкрито продовження її ще на 8 м. На цій ділянці огорожа більше скидається на стіну, викладену з кам'яних плит. Три з них завдовжки 1,80 м, 1,48 м і 1,13 м. Усі мають на торцевій частині довгасті жолобки (це свідчить, що їх спеціально виламували в каменярях), на гранях є сліди підтісування.

На домінанті городища в Лагодові („Вежі”) міститься верхнє оборонне укріплення, оточене з трьох боків дуже крутими схилами, а з четвертого – поперечним відтинком валу й ровом перед ним, що частково заплив. За функціями це укріплення можна порівнювати з акрополем на

*Матеріали
з розкопок
городища
X – IX ст. до н.е.
(с. Розгірче
Стрийського
району
Львівської
області).
Публікується
вперше*

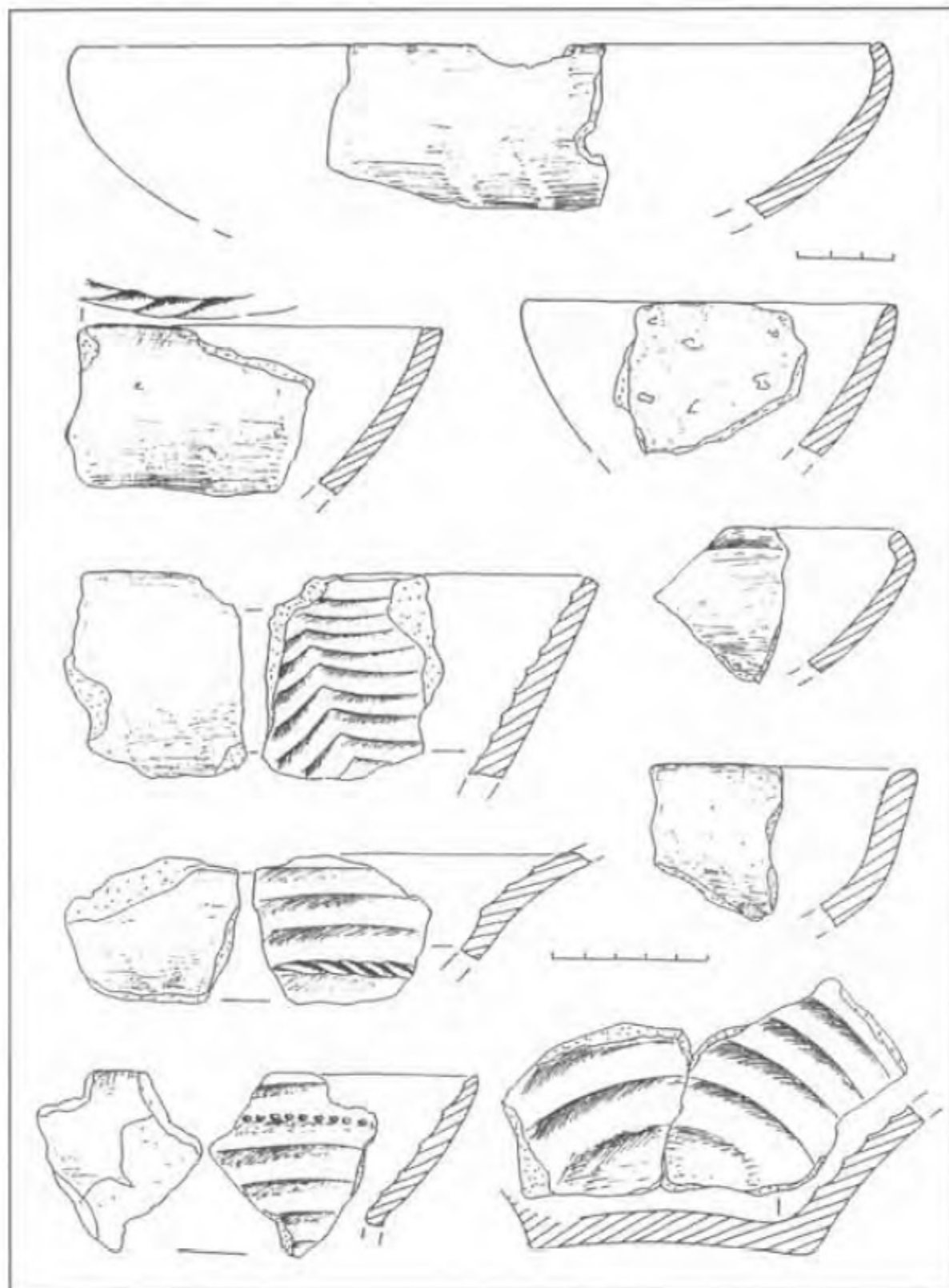
городищах резиденційного типу⁷. На стрімких схилах „Вежі” місцеві мешканці здавна знаходять бронзові наконечники стріл⁸.

Цікаве городище доби раннього заліза виявив у 1991 р. О. Ситник поблизу Лошнева Тербовлянського району Тернопільської області. Городище в плані має форму овала (завдовжки близько 80 м і завширшки 45 – 50 м), звідусіль оточене валом (ширина 5 – 7 м в основі, висота – до 2,0 м) з ровом перед ним⁹. Поперечний переріз валу й шурфування пло-

щі городища в Лошневі ствердили: 1) наявність горизонту, що належить до висоцької культури середнього періоду її розвитку; 2) окремого скарбу, до складу якого входили два наконечники на списи (бронзовий і залізний). Наконечники лежали на дні ями (мабуть, спеціально викопаної) і були прикриті кам'яною плиткою¹⁰.

Дещо відмінний тип городищ доби раннього заліза виявлено нещодавно в гірській частині Львівщини. Зокрема городище культури Гава-Голігради в Сколівських Бескидах,

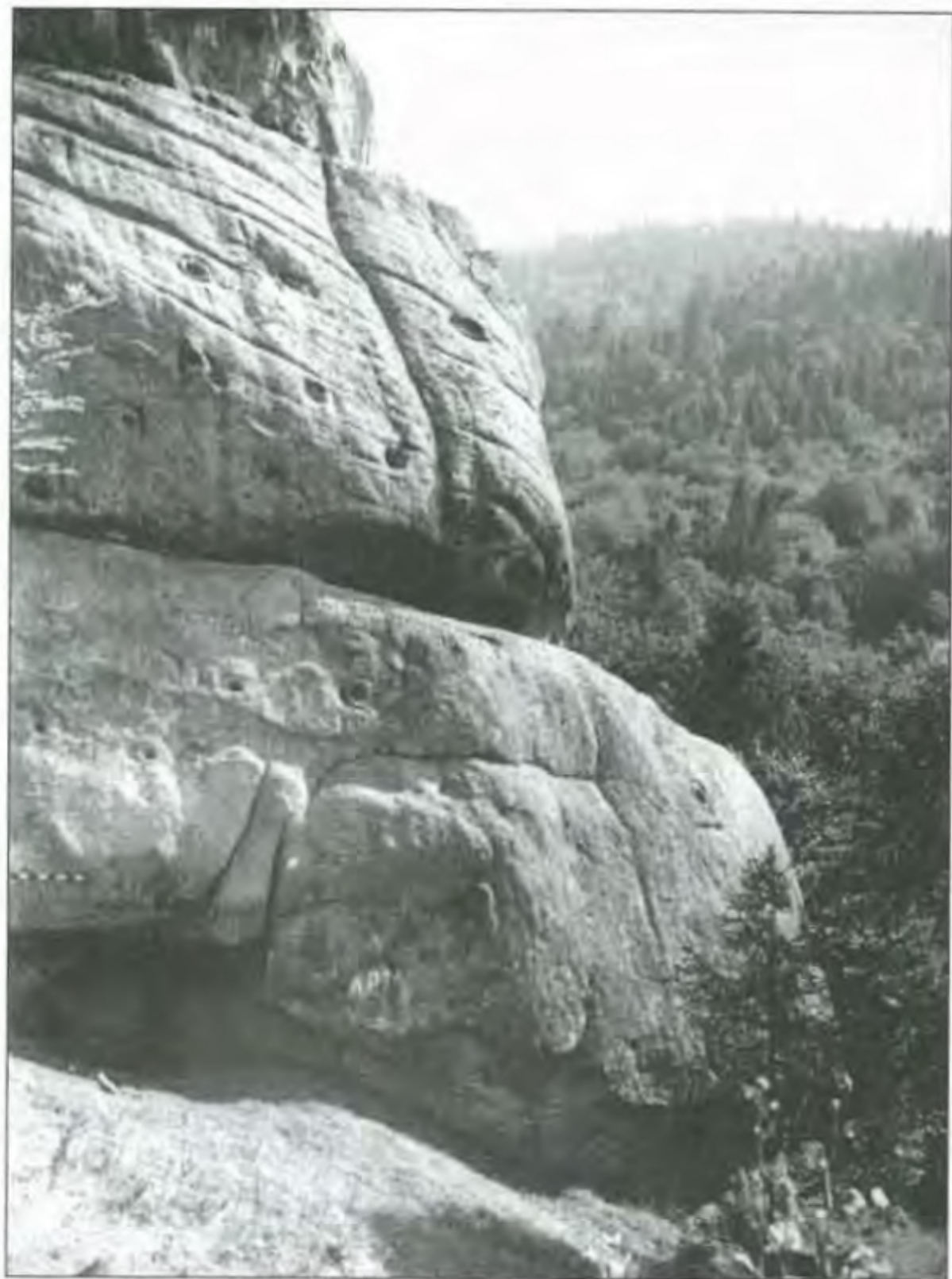
*Матеріали
з розкопок
городища
X – IX ст. до н.е.
(с. Розгірче).
Публікується
вперше*

поблизу с. Розгірче Стрийського району відкрив Р. Сулик. У 1997 р. там розпочато стаціонарні розкопки¹¹. Городище розташоване на виході зі шляху через Верецький перевал. Оборонні укріплення його влаштовано на видовженому плоскогір'ї хребта гори, схили якої з трьох боків дуже круті. Зовнішні обриси мають вигляд овала (довжина – близько 1,0 км, ширина, у центральній частині, – близько 500 м). З трьох боків є вал і рів завдовжки 1,8 – 2,0 км. Площа самої пам'ятки тільки в межах

валів перевищує 55 га. Підхід до городища важкопрístupний, можливий лише з південно-західного боку. У насипу валу виявлено рештки перегорілих плах, розміщених перпендикулярно до лінії укріплень. Не виключено, що це були елементи конструкції насипу, які мали запобігати розповзанню його. Під час розкопок відкрито два наземні житла, вогнища, ями господарського призначення. Матеріал із цих об'єктів дає підстави датувати городище не пізніше X – IX ст. до н.е.¹²

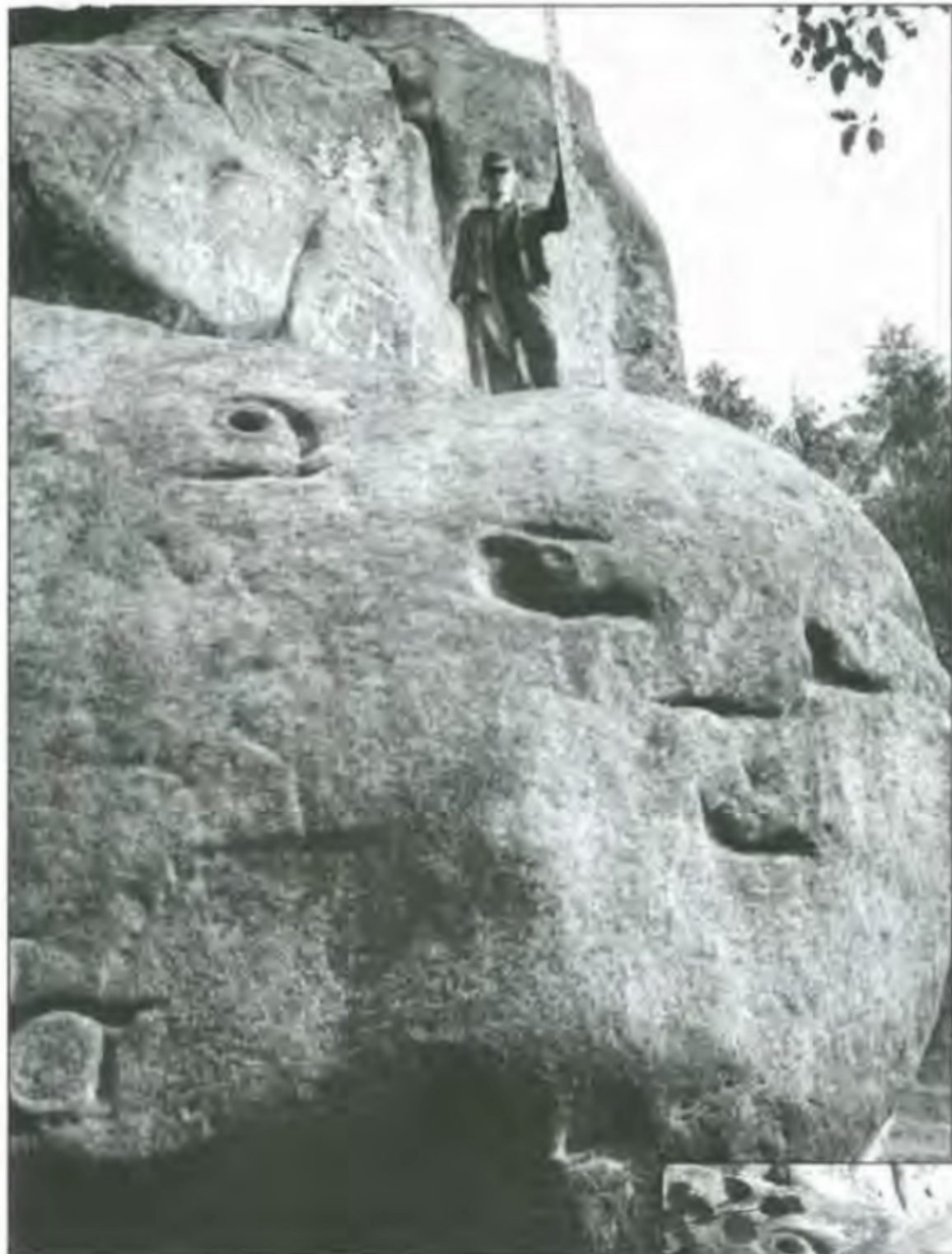
*Південно-східна
ділянка скель із
солярними
знаками*

*Солярні знаки.
(с. Урич
Сколівського
району
Львівської
області)*

*Наскельне
антропоморфне
зображення
личини
(сонячного
божества)
(с. Урич)*

Неординарною пам'яткою початку доби раннього заліза є наскельне святилище неподалік сучасного с. Урич Сколівського району Львівської області. Розміщене на велетенських пісковикових скелях, що здіймаються на висоту 75 м над прилеглою долиною, урицьке святилище виконувало, мабуть, і оборонні функції. Сюди, під прикриття важкоприступних скель з глибокими розщелинами, карнизами й печерами могли ховатися в разі небезпеки мешканці навколишніх поселень. В останні роки кілька таких поселень, що належать до культури Гава-Голігради, відкрито

в сусідніх селах Підгородцях і Сопоті. Подекуди проведено стаціонарні розкопки¹³. Дотепер, на поверхні урицьких скель зафіксовано близько 270 вирізьблених знаків і композицій¹⁴. Діаметр т. зв. солярних знаків, які звичайно трактують як символи сонця, дорівнює 0,45 – 0,75 м.

Більшість з них вирізьблена в техніці рельєфу, а решта – в техніці контррельєфу. Відкрито також низку наскельних зображень у вигляді спіралей, „коліс” зі шпичками всередині й промінням навколо, чоловічків, що танцюють з піднятими догори руками. Порівнюючи ці петрогліфи й солярні знаки з комплексами наскельних зображень у Наддунайщині й східноальпійському регіоні (Палеокастро, Рабиша, Валь-Камоніка та ін.), час функціонування наскельного святилища оборонного типу поблизу Урича датуємо в межах X – VIII ст. до н.е.¹⁵

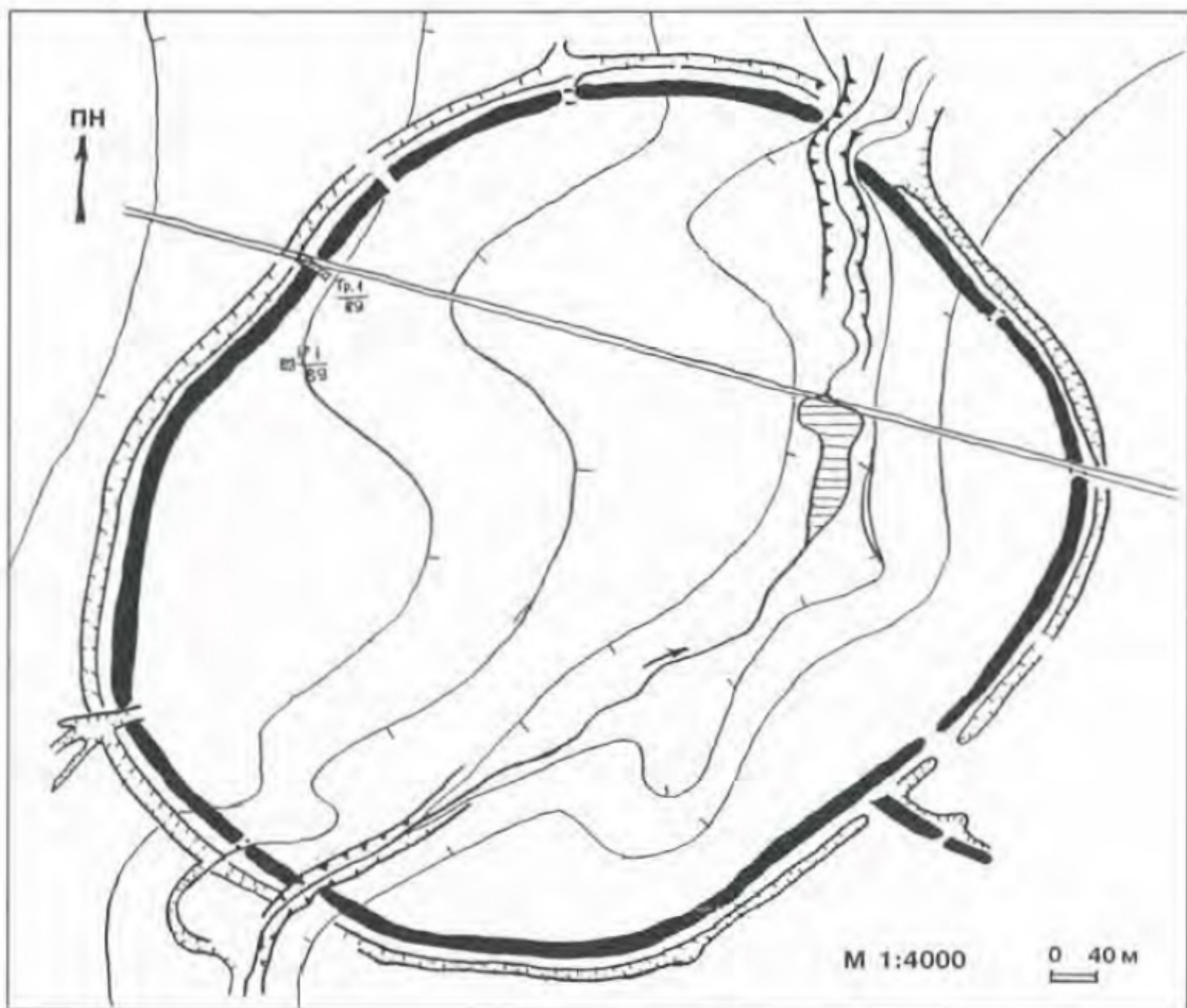
Найбільшим з досі відкритих у Верхній Наддністрянщині городищ доби раннього заліза залишається Кульчицьке (неподалік села Кульчиці Самбірського району Львівської області). Вперше воно згадується в працях дослідників XIX – початку XX ст.¹⁶ Городище має овалну в плані форму, розмір 900 x 1100 м (тобто площа його близько 80 га), зусібіч оточене валом, бермою* і ровом. Висота валу з боку основної площі городища до 5 м, ширина при основі – 17 – 20 м. Із зовнішнього боку вал переходить у берму завширшки до 10 м, перед нею рів шириною до 15 м, подекуди й досі заповнений водою.

У 1950-х роках П. Раппопорт, оглянувши укріплення Кульчицького городища, дійшов висновку, що

Наскельні рисунки періоду раннього заліза (с. Урич)

ймовірно його збудовано за ранньоскіфських часів¹⁷. При цьому він спирався не тільки на результати власних досліджень, а й відомості В. Кобільника, який у 1934 р. розкопав у центрі городища дві напівземлянки. Одна з них мала діаметр 6 м. Всередині було велике, викладене камінням і уламками посуду вогнище розміром 1,0 x 1,2 м¹⁸. У 1989 р. Верхньодністрянська слов'яно-руська експедиція Інституту суспільних наук АН України (керівник О. Корчинський) на Кульчицькому городищі розкопала ще одне житло цього періоду. Тоді ж складено геодезичний план городища, зачищено й зарисовано переріз валу в місці, де його перетинає газогін¹⁹. Наступного року експедиція інституту під керівництвом Л. Крушельницької поновила розкопки й серед іншого відкрила рештки наземного житла – частини каркасних глинобитних стін і вогнище в східному куті. Керамічний матеріал із заповнення цього та інших об'єктів

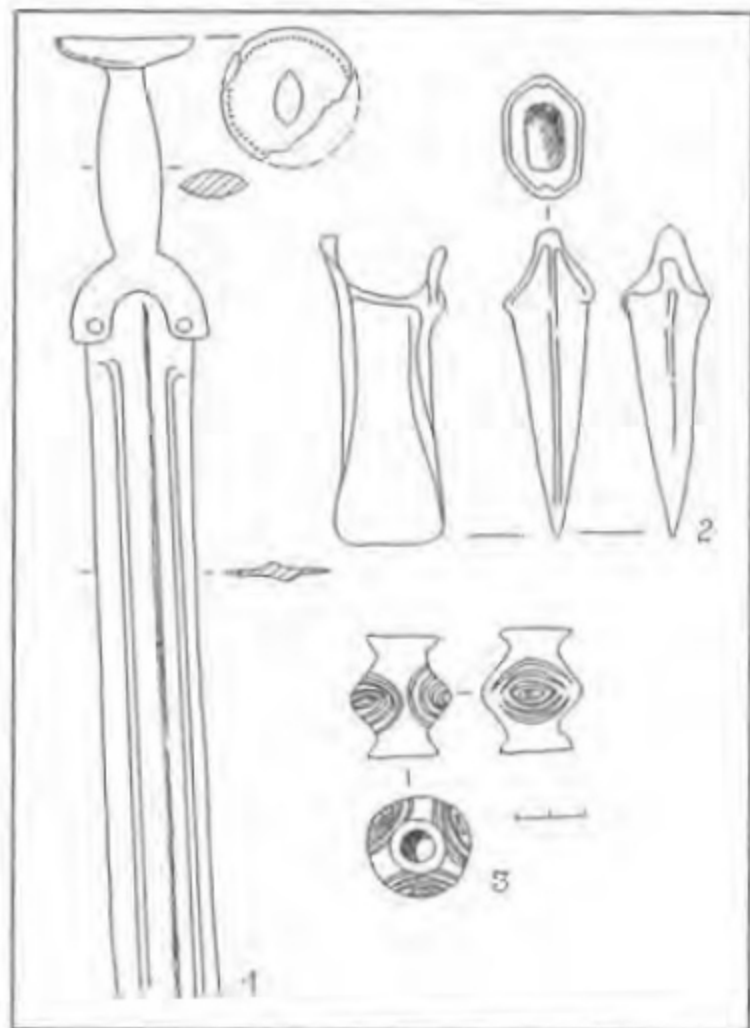

Геодезичний план городища VII ст. до н.е. (с. Кульчиці Самбірського району Львівської області). Публікується вперше

дуже схожий на основні форми посуду, знайденого на поселенні VII ст. до н.е. в Сколівських Бескидах, у с. Крушельниці²⁰.

Городища, величиною й формою подібні до Кульчицького, відомі в лісостеповій зоні України (Більське Східне, Люботинське, Мотронівське та ін.) Свого часу городище в Кульчицях було, мабуть, не лише потужною фортецею, а й центром міжплемінного об'єднання, оскільки виконати такі колосальні земляні роботи не могло одне тільки плем'я. Як вважається, центрами міжплемінних союзів були й окремі городища

добі раннього заліза в Трансильванії²¹. Крім того, на користь думки про таку саму функцію городища в Кульчицях промовляє і його розміщення в стратегічно важливому районі, де перехрещувалися два основні транскарпатські шляхи: перший пролягав уздовж північного передгір'я Карпат, другий провадив у напрямку до Верецького й Ужцького перевалів. Власне, більше половини тогочасних городищ у Центральній Європі розташовані вздовж торговельних шляхів²². Спорудження у Верхній Наддністрянщині таких городищ, як Кульчицьке (нагадуємо – площа 80 га) і, як припускають, Плісниське (понад 180 га) збігається в часі з інтенсивним будівництвом подібних величиною горо-

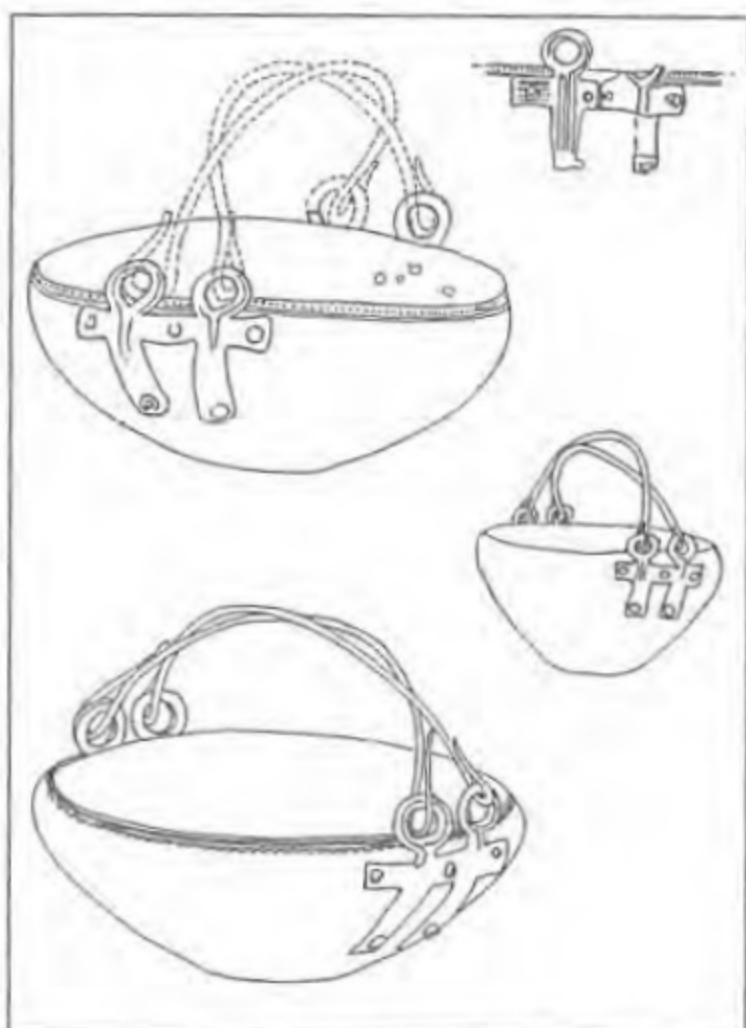

Бронзовий меч із с. Цвітова (1), сокира-кельт із с. Кальна (2) та керамічне пряслице з м. Сколе (3) на Верхній Наддністрянщині (датовані Х – ІХ ст. до н.е. і належать до культури Гава-Голігради)

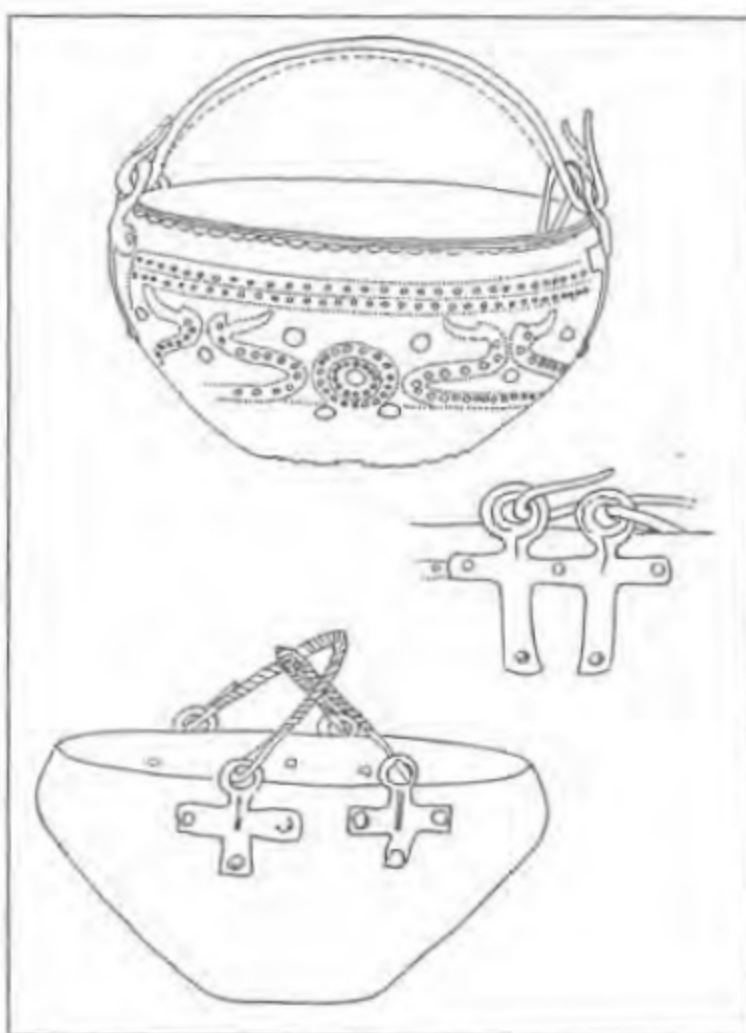
дищ на величезній території Європи в осередках різних культур²³.

Наявність на вершинах гір у Карпатській улоговині значної кількості укріплень доби пізньої бронзи – раннього заліза дехто з дослідників намагається пояснити потребами захисту місцевих племен від експансії в Центральну Європу східноєвропейських кочовиків, що активізувалася, на їхню думку, приблизно з ІХ ст. до н.е.²⁴

Однак це припущення не дістає підтвердження в археологічному матеріалі, бо під час розкопок цих городищ не виявлено слідів руйнації укріплень, особливо – типових для зброї номадів наконечників стріл, які б свідчили про їхню агресивну присутність там.

Бронзові казани Х – ІХ ст. до н.е., що належали носіям культури Гава-Голігради. Такі вироби верхньодністрянське населення отримувало із Наддунайщини в обмін на сіль. (с. Кунисівці Городенківського району Івано-Франківської області)

Значна частина знахідок з Центральної Європи, які залічують до речей вершницької культури, має прямі аналогії не в степах Поволжя, а в лісостеповій частині України, заселеній тоді племенами чорноліської культури, у яких дедалі більше дослідників схильні вбачати згаданих Геродотом агатирсів і гелонів²⁵. Зрештою, ймовірність переселення в Центральну Європу (зокрема в середкарпатську дугу) якоїсь частини агатирсів з Правобережного Лісостепу – не така вже й мала. Тому ми справді маємо підстави говорити про присутність, принаймні в Надтиссі, вихідців зі сходу. Але цим „сходом” для населення Карпат була, найпевніше, лісостепова частина України з осілими хліборобськими племенами чорноліської культури як її етнічним ядром.

Природно, що прибулі з Правобережного Лісостепу в Карпати племена, на відміну од агресивних кочовиків, намагалися уникати протистояння з місцевим населенням. Врешті, в умовах гірського ландшафту таке протистояння неминуче закінчилося б поразкою прибульців (менш чисельних до того ж за автохтонів). Очевидно, якщо переселення лісостепової людності в Центральну Європу й відбулося (приблизно в IX ст. до н.е.), то воно мусило мати немілітарний характер. З огляду на це появу оборонних городищ у Карпатах і в прилеглих до них зонах у середовищі культур Гава, Киятице та ін. слід пов'язувати не із зовнішньою експансією, а з внутрішніми проблемами розвитку місцевих спільнот. Сутички й справжні війни на розгляданій території в той час напевне були, але локального характеру.

Крім цього, вважаємо, що поява на вершинах гір Покутсько-Буковинських Карпат і Східних Бескидів потужних оборонних укріплень зумовлена також масовим виробництвом солі населенням культури Гава-Голігради наприкінці періоду НаА-НаВ₁ (приблизно кінець XI – X ст. до н.е.) і намаганням охоронити торговельно-обмінні шляхи, якими транспортували цей дуже цінний продукт. Своєю чергою ці городища занепали не через присутність (зрештою ще не доведена) степовиків Поволжя в Карпатах, а внаслідок кризи бронзообробної індустрії в Трансильванії, в обмін на вироби якої і доправляли сіль на другий бік Карпат²⁶. З втраченою таких потужних солевирибних осередків, як Текуча, Лоева, Космач та інші місцевій людності не потрібно було більш утримувати військові залоги на городищах і забезпечувати обороноздатність тамтешніх укріплень. Тож занепад розташованих уздовж шляхів, що вели до Яблуницького й Верецького перевалів, городищ, які убезпечували валки торговців сіллом, найімовірніше спричинений кризовими тенденціями в самому тогочасному суспільстві.

ПРИМІТКИ

¹ Niesiołowska-Wędzka A. Procesy urbanizacyjne w kulturze łużyckiej w świetle oddziaływań kultur południowych. – Warszawa, 1988. – S. 132 – 141.

² Ibid. – S. 13 – 36.

³ Мурзін В., Ролле Р. Скіфські міста у Лісостепу: (До постановки питання) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 181.

- ⁴ Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // Советская археология. – 1965. – № 4. – С. 96 – 103.
- ⁵ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К., 1976. – С. 82, 84; Рис. 31. – С. 106.
- ⁶ Там само. – С. 106.
- ⁷ Niesiołowska-Wędzka A. Op. cit. – S. 36 – 85.
- ⁸ Крушельницька Л. І. Зазнач. праця. – С. 123. – Рис. 51, 1 – 2, 4.
- ⁹ За інформацією О. Ситника. При цій нагоді висловлюємо йому подяку.
- ¹⁰ Ситник О. С. До археологічної карти землі Тербовельської // Галицька Брама. – Львів, 1996. – № 10. – С. 6. – Рис. 2.
- ¹¹ Бандрівський М. Етнокультурна ситуація в Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 147 – 150.
- ¹² Сулик Р. В., Бандрівський М. С. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / Під ред. Л. І. Крушельницької. – К., 1993. – С. 135 – 138.
- ¹³ Бандрівський М. С. Гальштатські пам'ятки в околицях Урича // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – Вип. I. – С. 14 – 16.
- ¹⁴ Бандрівський М. С. Про „поганські камені” в Карпатах // Археологія. – 1989. – № 3. – С. 109 – 116. – Рис. 1 – 4.
- ¹⁵ Бандривский Н. С. Петроглифы Карпат и их место в наскальном искусстве Центральной и Юго-Восточной Европы // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. – Москва, 1990. – С. 44 – 46.
- ¹⁶ Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – Т. 4; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 198 (442); Sulimirski T. Sprawozdania z działalności Lwowskiego ośrodka przedhistorycznego // Z otchłani wie-
- ków. – 1935. – Т. 10. – S. 15; Кобільник В. Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1934. – № 3. – С. 12 – 19.
- ^{*} Берма – майданчик для рукопашного бою.
- ¹⁷ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнонорусских земель X – XIV вв. // Метериалы и исследования по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – С. 12 – 13.
- ¹⁸ Кобільник В. Зазнач. праця. – С. 12 – 19.
- ¹⁹ Сулик Р. В., Бандрівський М. С. Зазнач. праця. – С. 138.
- ²⁰ Крушельницька Л. І. Зазнач. праця. – С. 93. – Рис. 37.
- ²¹ Berciu I., Popa D. La station Hallstattine fortifiée de Drimbak – Teleac (Transilvanie) // Celticum. – 1963. – P. 20.
- ²² Niesiołowska-Wędzka A. Op. cit. – S. 7 – 12, 132 – 141.
- ²³ Сулик Р., Бандрівський М. Зазнач. праця. – С. 135 – 138.
- ²⁴ Хохоровски Я. Городища эпохи поздней бронзы восточной части Карпатской котловины: показатель развития или кризиса общественно-культурных структур? // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – С. 216.
- ²⁵ Березанская С. С. Об этнической принадлежности чернолесской культуры // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т. 4. – С. 12 – 18; Крушельницька Л. І. Черноліська культура Середнього Придністров'я: (За матеріалами Непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998. – С. 200.
- ²⁶ Крушельницкая Л. И. Восточнокарпатский солеварный центр предскифского периода // Киммерийцы и скифы. – Кировоград, 1987. – Ч. I. – С. 88 – 90; Вона ж. Северо-Восточное Прикарпатье в эпоху поздней бронзы и раннего железа: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – К., 1991. – С. 24 – 25.